

ՖԻՐՈՒԶԱ ՄԱՅԻՅԱՆ

*ՀՊՏՀ տնտեսագիտության տեսության
ամբիոնի դոցենտ, տնտեսագիտության թեկնածու*

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՐԱ ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Մարդու դերի որակական փոփոխությունը հետադիմաբերական տնտեսությունում պայմանավորել է մարդկային կապիտալի վերարտադրության և իրացման պայմանների հիմնախնդիրների նկատմամբ տարբեր տնտեսագիտական ուղղությունների ներկայացուցիչների հետաքրքրության աճ: «Մարդկային կապիտալ» հասկացությունը բավականին արագ մտավ գիտական շրջանառության մեջ: Առաջին անգամ այս եզրույթն առաջարկեց Գ. Բեքերը 1964 թ.՝ կարևորելով աշխատողի որակական հատկանիշների դերը ստացվող եկամուտների չափի, ինչպես նաև ոչ դրամական օգուտների տեսանկյունից: Այս տեսությունը հետագա զարգացում ստացավ Զ. Մինցերի աշխատություններում: Նա հիմնավորեց մարդկային կապիտալում կատարվող ներդրումների նպատակահարմարությունը, և նրա կառուցած մոդելների հիման վրա հետագայում հնարավոր եղավ գնահատել աշխատողների դիրքը համապատասխան շուկայում՝ կախված ոչ միայն վերջիններիս կրթական մակարդակից, այլ նաև մյուս որակական հատկանիշներից: Նշված հիմնախնդրի քննարկման շրջանակների ընդլայնմամբ պայմանավորված՝ սկսեցին օգտագործել նոր հասկացություն՝ «սոցիալական կապիտալ»:

Այսօր գոյություն ունեն սոցիալական կապիտալի հետազոտության բազում մոտեցումներ, բայց դրանցից ոչ մեկը լայնորեն կիրառելի չէ: Դա, իհարկե, պայմանավորված է հետազոտվող հասկացության «անշոշափելիությամբ», բարդությամբ և քանակական չափման խնդիրներով: Եթե ֆիզիկական կապիտալը մարմնավորված է հիմնական միջոցների մեջ, մարդկային

կապիտալը՝ մարդու մեջ, ապա սոցիալական կապիտալը՝ մարդկային փոխհարաբերություններում:

Սոցիալական կապիտալի էության, կառուցվածքի, գործառույթների վերաբերյալ անուղղակի հիշատակումներ կան Ա. Սմիթի, Կ. Մարքսի, Է. Դյուրքզեյմի, Կ. Մենգերի և այլոց աշխատություններում: Այսպես՝ Կ. Մենգերը իր «Քաղաքատնտեսության հիմունքները» աշխատության մեջ առաջարկում էր առանձնացնել բարիքների հատուկ հասկացություն՝ «հարաբերություններ»: Դրանց թվին նա դասում էր ոչ միայն ֆիրմաների աշխատակիցների, մենաշնորհատերերի փոխհարաբերությունները, արտոնավկայագրերի վաճառքի իրավունքները, այլ նաև գնորդների փոխհարաբերությունները, սիրային և ընկերական հարաբերությունները¹:

Առաջին անգամ «սոցիալական կապիտալ» հասկացությունը գիտական շրջանառության մեջ մտավ XX դարի 60-ական թվականների վերջերին Լինդա Դ. Հանիֆենի աշխատություններով: Սոցիալական կապիտալի էության բացատրման համար նա օգտագործեց «ընկերություն», «համակրանք» հասկացությունները և հետագոտեց մարդկանց սոցիալական փոխներգործությունը ընտանիքի և համայնքի շրջանակներում²:

Հետագայում սոցիալական կապիտալի հետազոտությունը շարունակեցին կանադացի գիտնականները՝ Ջոն Ռ. Սիլան, Ալեքսանդր Ռ. Սիմը, Էլիզաբեթ Կ. Լուզին, ովքեր ուսումնասիրում էին քաղաքների սոցիալական կառուցվածքը: Սոցիալական կապիտալի ուսումնասիրությանը վերաբերող աշխատությունների հիման վրա կարելի է առանձնացնել չորս հիմնական հայեցակարգեր. սոցիալական կապիտալի վերլուծություն համայնքի, ցանցային, ինստիտուցիոնալ և սիներգետիկ մոտեցումներով³:

Ըստ համայնքի՝ վերլուծվում են տարբեր ակումբների, կազմակերպությունների անդամների միջև ձևավորված փոխհարաբերությունները: Այս շրջանակներում ուսումնասիրվում են սոցիալական կապիտալ կուտակելու համայնքի հնարավորությունները, քննարկվում են դրա դրական և բացասական արտաքին էֆեկտները:

Ցանցային մոտեցման կողմնակիցները՝ Մարիա Ն. Աստոնը, Կ. Նասանսոնը, Մ. Գրանովետերը, Ռ. Բյորտը, Ա. Պորտեսը, կարևորում են մարդկանց միջև հորիզոնական և ուղղաձիգ կապերը համայնքների և ֆիրմաների ներսում:

Տ. Սկոկալը, Ս. Նեկը, Պ. Կոլինեն, Վ. Իսթեռլին ինստիտուցիոնալ մոտեցմամբ քննարկում են ֆորմալ ինստիտուտների ազդեցությունը տարբեր սոցիալական խմբերի ներսում սոցիալական կապիտալի կուտակման գործընթացի վրա⁴:

Սիներգետիկ մոտեցումը միավորում է ցանցային և ինստիտուցիոնալ հայեցակարգերը: Պ. Էվանսի, Զ. Իլամի, Դ. Նառայանի, Մ. Վուլկոկի հետազոտությունները վկայում են այն մասին, որ կայուն տնտեսական զարգացման ապահովման համար անհրաժեշտ է գործարարության, պետության և հասարակության արդյունավետ համագործակցություն: Ըստ այս հետազոտողնե-

¹ Տե՛ս **Менгер К.**, Основания политической экономики: //http://ek-lit.agava.ru

² Տե՛ս **Hanifan L.J.**, The Rular School. Community Center//Annals of the American Academy of Political and Social Science, 1967, էջ 130-138:

³ Տե՛ս **Woolcock M., Narayan D.**, Social Capital: Implications for Development Theory//The World Bank Research Observer, 2000, N15, էջ 225-251:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը:

րի՝ պետությունը միայն հասարակական բարիքներ ստեղծող չէ, այլ կարող է և պարտավոր է նպաստել տարբեր խմբերի և դասակարգերի միջև տևական դաշինքի ձևավորմանը⁵:

Սոցիալական կապիտալի ուսումնասիրության հարցում մեծ ներդրում ունեն Պ. Բուրդյեն և Ջ. Կոուլմանը, ովքեր բացահայտել են դրա կուտակման և վերարտադրության մեխանիզմները ընտանիքի, խմբի և հասարակության ներսում:

Այս հասկացության գիտական գործածությունը ժամանակագրական առումով համընկավ նորդասական տեսության «ոսկե դարաշրջանի» և մարդկային կապիտալի տեսության զարգացման հետ: «Կապիտալ» հասկացության ընկալումն ընդլայնվեց Գ. Բեքերի կողմից: Հետագայում դա «արդիականացրեց» ֆրանսիացի սոցիոլոգ Պ. Բուրդյեն: Իր աշխատություններում նա քննադատեց Կ. Մարքսին, ով ձգտում էր մարդկային գործունեությունը սահմանափակել միայն տնտեսական ոլորտով և հասարակությունը ներկայացնել որպես արտադրամիջոցների սեփականատերերի և վարձու աշխատողների դասակարգային ընդդիմություն: Ըստ Պ. Բուրդյեի՝ մարդու կյանքը չի սահմանափակվում միայն տնտեսական ոլորտով. նա միաժամանակ և՛ քաղաքական, և՛ գիտական, և՛ մշակութային կյանքի մասնակից է:

1972-ին Պ. Բուրդյեն իր «Պրակտիկ գործունեության տեսության ուրվագծեր» աշխատության մեջ առաջ քաշեց «մշակութային կապիտալ» հասկացությունը, որն ընդգրկում էր հասարակության վերնախավի այն առավելությունները (զեղագիտական արժեքներ, մարդկանց հետ համագործակցելու ունակություններ, ուսման մեջ բարձր արդյունքների ձեռքբերման շահագրգռվածություն), որոնք վերջիններս փոխանցում էին իրենց երեխաներին՝ դրանով իսկ նպաստելով նրանց սոցիալական առաջընթացին⁶:

Ձեռք բերված հմտություններն ու կարողությունները վերնախավի մատաղ սերնդին հնարավորություն են տալիս ինքնավերարտադրվելու որպես փակ էլիտար համակարգի տարր: Հետագայում Բուրդյեն ընդլայնեց «սոցիալական կապիտալի» տեսակները՝ ավելացնելով «ակադեմիական իշխանության կապիտալ», «գիտական հեղինակության կապիտալ», «տնտեսական և քաղաքական իշխանության կապիտալ» եզրույթները: Մարդու դիրքը հասարակությունում որոշվում է նրա կողմից կուտակված կապիտալի տարբեր տեսակների ծավալով և կառուցվածքով, այդ թվում՝ սոցիալական կապիտալով:

Սոցիալական կապիտալ ասելով Բուրդյեն հասկանում էր նորմերի, կանոնների, կապերի ամբողջություն, որը ձևավորվում էր անհատների փոխգործակցության արդյունքում և հիմնված էր վստահության վրա: Սոցիալական կապիտալը, ձևավորելով սոցիալական ցանցեր, թույլ է տալիս փոխանակել ակտիվներն ու տեղեկատվությունն ավելի արագ և ավելի ցածր գործարքային (տրանսակցիոն) ծախսերով, քան այն դեպքում, երբ դա իրականացվում է միայն շուկայի օգնությամբ⁷:

Սոցիալական կապիտալի ուսումնասիրությունը շարունակեց Ջ. Կոուլմանը: Ըստ նրա՝ այս հասկացության էությունը կարելի է բացահայտել՝ ելնե-

⁵ Տե՛ս նույն տեղը:

⁶ Տե՛ս **Բурдые П.**, Социальное пространство и генезис классов. Социология политики. М., 1993, էջ 48:

⁷ Տե՛ս **Бурдые П.**, Социолог под вопросом. <http://sociologi.narod.ru/lib/PBq.html>. **Бурдые П.**, Формы капитала // Экономическая социология. 2002, N 5, էջ 60-75:

լով անհատի ռացիոնալության և վարքագծի նպատակայնության սկզբունքներից, ինչը թույլ է տալիս բացատրել ոչ միայն անհատների, այլ նաև այս կամ այն խմբի սոցիալական վարքագիծը⁸:

Կոուլմանի կարծիքով՝ սոցիալական կապիտալը նույնքան արտադրողական է, որքան կապիտալի ցանկացած այլ տեսակ: Դա թույլ է տալիս հասնել որոշակի նպատակների, որոնք անհասանելի կլինեն դրա բացակայության պայմաններում: Սոցիալական, ինչպես նաև ֆիզիկական և մարդկային կապիտալները հեշտացնում են արտադրական գործընթացը: Այսպես՝ եթե որևէ խմբի ներսում առկա է վստահության բարձր մակարդակ, ապա այդ խումբն ի վիճակի է ապահովել անհամեմատ ավելի մեծ արդյունք, քան այն խումբը, որտեղ բացակայում է համախմբվածության ու վստահության մթնոլորտը⁹: Վերլուծելով սոցիալական կապիտալի էությունը՝ Կոուլմանը նշում է, որ դրա հիմքում տնտեսական սուբյեկտների կողմից ակնկալիքների և պարտավորությունների կուտակման գործընթացն է: Նա առանձնացնում է սոցիալական կապիտալի մի կարևոր հատկանիշ ևս. տեղեկատվության ձեռքբերման հնարավորությունը: Տեղեկատվությունը մեծ նշանակություն ունի ցանկացած գործունեության համար, սակայն դրա ձեռքբերումը բավականին մեծ ծախսեր է ենթադրում: Տեղեկությունների ստացման կարևոր ուղիներից են սոցիալական հարաբերությունները: Ըստ էության, սոցիալական կապիտալը նվազեցնում է նաև դրանց ձեռքբերման ծախսերը:

Կոուլմանը կարևորում է նաև նորմերի և արդյունավետ սանկցիաների դերը սոցիալական կապիտալի ձևավորման հարցում: «Երբ գոյություն ունի նորմ, ընդ որում՝ արդյունավետ, դա ստեղծում է հզոր, թեպետ երբեմն էլ փխրուն սոցիալական կապիտալի տեսակ»¹⁰: Այսպես՝ հանցավորության դեմ պայքարի նորմերը հնարավորություն են տալիս մարդկանց չանհանգստանալու իրենց անվտանգության համար: Կոլեկտիվում գործող չգրված օրենքները սոցիալական կապիտալի կարևոր տեսակ են, որոնք համախմբում են առանձին անհատների և ուղղորդում նրանց վարքագիծը ընդհանուր խնդիրների լուծմանը: Այս համատեքստում սոցիալական կապիտալը կարելի է բնորոշել որպես հասարակության գործունեության միկրո- և մակրոմակարդակներում առաջացող բոլոր տեսակի հարաբերությունների ամբողջություն՝ հիմնված ռացիոնալության սկզբունքի վրա, միտված հասարակության տարբեր խմբերի շահերի ներդաշնակ իրացմանը:

Ամփոփելով սոցիալական կապիտալի ուսումնասիրությանը նվիրված նշված աշխատություններում առկա տեսակետները՝ կարելի է առանձնացնել տվյալ հասկացության ձևավորման հիմնական նախադրյալները և գործառնությունները: Այդպիսի նախադրյալներ են՝

- ✓ Անձնավորված փոխհարաբերությունները տնտեսական գործակալների միջև: Մարդիկ շփումների ընթացքում աստիճանաբար ճանաչում են միմյանց, ինչն ավելի դյուրին է դարձնում շփումը, հարաբերությունները և նպաստում վստահության աճին:

⁸ Տե՛ս Կոուլման Ժ., Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность, 2001, N 3, էջ 121-139:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 129:

- ✓ Փոխգործողության հաճախականությունը, երբ տնտեսական գործակալը վստահ է, որ հետագայում գործարքի մյուս մասնակիցը կարող է կատարել իր պարտավորությունները:
- ✓ Ինստիտուցիոնալ սահմանափակումների (նորմեր, պարտադրանքի ոչ ֆորմալ մեխանիզմներ) առկայությունը:
- ✓ Մարդկանց սոցիալական և հոգևոր պահանջմունքների բավարարման անհրաժեշտությունը:

Սոցիալական կապիտալի հիմնական գործառույթներն են՝

- ✓ Նպաստում է համակարգման ֆորմալ մեխանիզմների կիրառման հետ կապված գործարքային ծախսերի կրճատմանը՝ շնորհիվ գործակալների միջև վստահության աստիճանի բարձրացման¹¹:
- ✓ Դյուրացնում է անձնավորված ոչ ֆորմալ փոխհարաբերությունները շուկայական գործակալների միջև: Այս գործառույթն առավել կարևորվում է բարձր ռիսկայնություն ունեցող նորարարական նախագծեր իրականացնելիս և սպեցիֆիկ ակտիվների շուկայում:
- ✓ Ներֆիրմային փոխհարաբերություններում (մեզոնակարդակ) նպաստում է գործարքային ծախսերի կրճատմանը ֆիրմայի ներսում և «պրինցիպալ-գործակալ» հակասության մեղմմանը:
- ✓ Մակրոնակարդակում (պետության, բիզնեսի, արհմիությունների և հասարակության փոխներգործություն) նպաստում է պետության նկատմամբ հասարակության վստահության աճին, սոցիալական կայունության ապահովմանը և, ի վերջո՝ տնտեսական աճին:

Նշենք, որ գրականության մեջ խորությամբ չի վերլուծվում սոցիալական կապիտալի գործառույթների դրսևորումը անցումային տնտեսությամբ երկրներում: Դրանք այստեղ ձևախեղված են: Անկայուն ինստիտուցիոնալ միջավայրում սոցիալական կապիտալը անհավասարաչափ է բաշխվում հասարակության մեջ՝ կուտակվելով առավելապես միկրոնակարդակում: Որոշ հետազոտողներ համոզված են, որ սոցիալական կապիտալ կուտակելու ունակությունը ոչ թե անհատի, այլ սոցիալական կառուցվածքի հատկանիշ է¹²: Կարծում ենք՝ սոցիալական կապիտալի կուտակումը կատարվում է և՛ միկրոնակարդակում, և՛ մակրոնակարդակում: Ավելին՝ սոցիալական կապիտալի կուտակումը հենց անհատի ներքին հոգեբանական և սոցիալական պահանջմունքներից է բխում ու կարող է իրագործվել և՛ գիտակցորեն, և՛ ենթագիտակցաբար: Սոցիալական կապիտալը կուտակվում է ոչ միայն նյութական շահի իրացման ակնկալիքով, այլ նաև զուտ հոգևոր պահանջմունքների բավարարման նպատակով: Սա, իհարկե, հիմնականում վերաբերում է միկրոնակարդակում դրա կուտակմանը: Այս առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում Ջ. Կոուլմանի մոտեցումը՝ մասնավորապես ընտանիքի մակարդակում: Այստեղ սոցիալական կապիտալն արտացոլում է փոխհարաբերությունները ծնողների և երեխաների միջև: Եթե ծնողների մարդկային կապիտալը բարձր է, բայց լրացված չէ սոցիալական կապիտալով, ապա մարդկային կապիտալը մեծ դեր չի կարող խաղալ երեխայի կրթական մակարդակի ձևավորման հարցում: Ըստ էության, ընտանիքի սոցիալական

¹¹ St'u Fukuyama F., Social Capital and Civil Society. Washington: IMF Institute and the Fiscal Affairs Department, www.imf.org/external

¹² St'u Ищенко И., Теоретические подходы к формированию понятия социальный капитал. „Известия ПГПУ“, N 2(6), 2006, էջ 31:

կապիտալը ապահովում է երեխայի՝ ծնողների մարդկային կապիտալին հասանելիությունը և կախված է վերջիններիս ֆիզիկական ներկայությունից, երեխային հատկացվող ուշադրությունից¹³։ Կարծում ենք՝ միկրոմակարդակում սոցիալական կապիտալը կարելի է ներկայացնել որպես մարդկային կապիտալի բաղադրամաս։ Այդ մակարդակում սոցիալական կապիտալի կուտակման և ձևավորման վրա առավելապես մեծ ազդեցություն են թողնում ոչ ֆորմալ ինստիտուտները։ Նշենք, որ միկրոմակարդակում սոցիալական կապիտալ ասելով հասկանում ենք փոխհարաբերությունները ընտանիքի, ընկերական շրջապատի, համայնքի ներսում, գործընկերների միջև։ Մակրոմակարդակում սոցիալական կապիտալը դիտարկում ենք որպես փոխհարաբերությունների ամբողջություն և ֆորմալ ինստիտուտների՝ դատական, օրենսդրական և գործադիր իշխանության մարմինների նկատմամբ հասարակության վերաբերմունք, վստահություն։ Այս մակարդակում սոցիալական կապիտալը հանդես է գալիս որպես հասարակական բարիք, քանի որ դրա ձևավորմանն առավելապես նպաստում է պետությունը, իսկ արդյունքից օգտվում (կամ տուժում) են բոլորը։ Որքան բարձր է հասարակության մեջ ինստիտուցիոնալ վստահության մակարդակը, այնքան կատարյալ է հասարակության բարոյահոգեբանական մթնոլորտը, այնքան մեծ են տվյալ հասարակության զարգացման հնարավորությունները։ Միկրո- և մակրոմակարդակներում գոյություն ունի սոցիալական կապիտալի կուտակման որոշակի փոխկախվածություն։ Եթե հասարակությունում գործող ինստիտուտները գործունակ չեն, ապա մակրոմակարդակում սոցիալական կապիտալը ձևախեղվում է՝ պատճառ դառնալով եկամուտների բաշխման անհավասարության խորացման, բնակչության միգրացիայի, կոռուպցիայի ընդլայնման, մարդկային կապիտալի իրացման պայմանների վատթարացման և բնակչության որոշ մասի բարոյահոգեբանական անկման։ Որևէ հասարակության սոցիալական կապիտալի որակը պայմանավորված է հասարակությունում գործող ֆորմալ ինստիտուտների արդյունավետությամբ։ Այն հասարակարգերում, որտեղ ցածր է բնակչության վստահության աստիճանը պետական ինստիտուտների նկատմամբ, միկրոմակարդակում մեծանում է սոցիալական կապիտալի կուտակումը։ Վերջինս սկսում է կուտակվել առանձին, թաքնված (լատենտային) կառույցներում, ինչը հանգեցնում է տնտեսության աղճատվածության։

Կարելի է ասել՝ որքան մեծ է սոցիալական կապիտալի խզվածությունը միկրո- և մակրոմակարդակներում, այնքան անարդյունավետ են տվյալ հասարակությունում գործող ինստիտուտները։ Ավելին՝ սոցիալական կապիտալի կուտակումը միկրոմակարդակում խոչընդոտում է ինստիտուտների կատարելագործմանը։ Այդ մասին են վկայում անցումային տնտեսություններում տեղի ունեցող գործընթացները։ Բանն այն է, որ անցումային տնտեսությամբ երկրներում առաջացած «ինստիտուցիոնալ վակուումի» պարագայում լայն տարածում ստացան այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են կոռուպցիան, չվճարումները, հարկերից խուսափումը, ինքնավերարտադրվող հոռետեսական տրամադրություններն ու անցումային ռենտայի յուրացման շուրջ ծավալվող պայքարը, որոնք տնտեսագիտական գրականության մեջ հայտնի են որպես «ինստիտուցիոնալ ծուղակներ»¹⁴։ Եվ հենց նշված

¹³ Տե՛ս **Коулман Дж.**, նշվ. աշխ., էջ 133։

¹⁴ Տե՛ս **Полтерович В.**, Институциональные ловушки и экономические реформы. ЦЭМИ РАН и РЭШ. М., 1990, էջ 12-14։

երևույթների առաջացումն ու դրսևորման ինտենսիվությունը սոցիալական կապիտալի լոկալ (միկրո) ձևերի առկայության անուղղակի ցուցանիշ են: Այս պարագայում լոկալ ցանցի գործակալները սոցիալական կապիտալն օգտագործում են իրենց նեղ տնտեսական շահերի իրացման համար՝ ի վնաս պետական և հասարակական շահերի: Ըստ էության, տեղի է ունենում գործարարության և իշխանության սերտաձուլում, ինչն իր հերթին հանգեցնում է սոցիալական կապերի գաղտնագրման և փակվածության աճի՝ հիմնված սոցիալական մտերմության տարբեր մեխանիզմների վրա: Ձևավորված «իշխանություն-գործարարություն» լոկալ ցանցերն այլևս շահագրգռված չեն լինում կատարելագործելու գոյություն ունեցող ինստիտուտները: Ձևավորվում է «արատավոր շրջան»: Թույլ ինստիտուտները պատճառ են դառնում սոցիալական կապիտալի ձևախեղման, իսկ ձևախեղված սոցիալական կապիտալը, կայունանալով, հարմարվելով և ինքնավերարտադրվելով, ձևավորում է կայուն ոչ արդյունավետ (հասարակության տեսանկյունից) սոցիալական նորմ, որը խոչընդոտում է թույլ ինստիտուտների կատարելագործմանը: Որքան տարածվում է կոռուպցիան, այնքան ավելի ակտիվորեն են սկսում աշխատել ավանդական մշակույթի մեխանիզմները որոշակի սոցիալական կառույցի ներսում: Այսինքն՝ միջանձնային վստահության աստիճանը աճում է՝ նվազեցնելով այն ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների դերը, որոնք շուկայի գործակալների միջև ապահովում են քաղաքացիական վստահության անհրաժեշտ մակարդակ: Դա անցումային երկրների տնտեսական ցածր արդյունավետության պատճառներից մեկն է:

Սոցիալական կապիտալի տարբեր մակարդակների միջև ձևախեղումները հանգեցնում են դրականի նկատմամբ սոցիալական կապիտալի բացասական արտաքին էֆեկտների գերազանցության: Առաջանում է սոցիալական մեկուսացվածություն, երբ առանձին անհատներ կամ սոցիալական խմբեր մասնակիորեն կամ ամբողջությամբ դուրս են մղվում հասարակության սոցիալական գործընթացից և էական դեր չեն խաղում հասարակական կյանքում: Կարծում ենք՝ ՀՀ-ից արտագաղթի պատճառներից են ոչ միայն գործազրկությունը, աղքատությունը, այլ նաև սոցիալական կապիտալի փոշիացումը մակրոմակարդակում, երբ մարդիկ կորցնում են վստահությունը ոչ միայն ինստիտուտների, այլև ապագայի հանդեպ: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ արտագաղթողների մեծ մասը կրթական բարձր մակարդակ, աշխատանք, որոշակի սոցիալական կապիտալ ունեցող անձինք են: Սոցիալական կապիտալի տեղայնացումը անցումային երկրներում, այդ թվում՝ ՀՀ-ում, նպաստում է եկամուտների անհավասար բաշխման խորացմանը: Բանն այն է, որ «արտոնյալ խմբերի» սոցիալական կապիտալը ընդլայնում է վերջիններիս անդամների կարիերայի աճի հնարավորությունները, նպաստում «աշխատանքի տեղավորման» շահավետ պայմանների ստեղծմանն ու կատարելագործմանը աշխատանքային գործունեության ընթացքում և այլն: Ըստ էության, սրվում է «աուտսայդեր-ինսայդեր» խնդիրն աշխատանքի շուկայում: Դա պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ տեղային սոցիալական կապիտալի «գերիշխող» դիրքը հանգեցնում է տեղեկատվության անհամաչափության աճի՝ նվազեցնելով այդ խմբերից դուրս գտնվող անձանց շահերի իրացման հնարավորությունները:

Սոցիալական կապիտալի առկայությունը մրցունակ է դարձնում աշխատողին աշխատանքի շուկայում, քանի որ գործատուն այդ դեպքում կարող է

ակնկալել հատուցում աշխատողի և՛ մարդկային, և՛ սոցիալական կապիտալներից: Սոցիալական կապիտալի տեղայնացումը հանգեցնում է նաև մարդկային կապիտալի իրացման պայմանների վատթարացման: Սոցիալական կապիտալի կուտակումը միկրոմակարդակում նպաստում է մենաշնորհային դիրքի ուժեղացմանը մի կողմից՝ ապրանքների և ծառայությունների շուկայում, մյուս կողմից՝ աշխատանքի շուկայում, ինչը, ըստ էության, պատճառ է դառնում վարձու աշխատողների կրկնակի շահագործման և մարդկային կապիտալի վերարտադրության ողջ գործընթացի ձևախեղման:

Արևմտյան հետազոտողներից շատերի կարծիքով՝ անցումային երկրների սոցիալական կապիտալի քայքայումը տեղի է ունեցել խորհրդային ժամանակաշրջանում: Նրանք նշում են, որ հասարակության մասշտաբով սոցիալական կապիտալի ձևավորման և գոյության համար անհրաժեշտ է զարգացած ինստիտուցիոնալ ենթակառուցվածք, որն ապահովում է կարգ ու կանոն և բնակչության տարբեր խմբերի մասնակցություն հասարակական կյանքին: Խորհրդային համակարգում հասարակական կյանքի խիստ կանոնակարգումը «վերևից» արգելափակում էր անձնական նախաձեռնողականությունն ու հորիզոնական կապերի զարգացումը: «Գրեթե բոլոր հետխորհրդային երկրներում առկա է սոցիալական կապիտալի պակասուրդ, քանի որ սոցիալիզմը քայքայեց նորմալ կոոպերացիայի շատ ձևեր՝ թողնելով միայն չարագույժ անհատապաշտության ամենացինիկ տեսակները»¹⁵:

Կարծում ենք՝ պետական հովանավորությունը նախկին ԽՍՀՄ-ում զսպել է սոցիալական կապիտալի կուտակումը առանձին խմբերի ներսում, բայց միաժամանակ նպաստել է միավորող սոցիալական կապիտալի կուտակմանը ողջ հասարակության մասշտաբով: Փաստորեն, դա սոցիալական կապիտալի ձևախեղման մեկ այլ տեսակ է, երբ մակրոմակարդակում դրա կուտակումը հանգեցնում է միկրոմակարդակում վերջինիս նվազման: Հենց այս հանգամանքն էլ, թվում է, առավել խստացրեց «ինստիտուցիոնալ վակուումը» անցման շրջանում. երբ մակրոմակարդակի սոցիալական կապիտալը «փլուզվեց», հասարակությունը ստիպված էր արագորեն դա փոխլրացնել սոցիալական կապիտալի այլ տեսակների կուտակմամբ: Ինչպես Ֆ. Ֆուկույաման է նշում՝ սոցիալական կապիտալի ձևավորման ակունքները մարդու կենսաբանական բնույթի հիմքում են և պայմանավորված են «սոցիալական կարգ ու կանոնի վերականգնման մարդկային հզոր ներքին պահանջով»¹⁶:

Ամփոփելով վերը ներկայացվածը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ստեղծված «սոցիալական ծուղակից» ելքը կարող է նախանշել միայն պետությունը՝ ստեղծելով գործունակ ինստիտուտներ, որոնք կնպաստեն հասարակության բոլոր խավերի շահերի իրացմանը: Քաղաքակիրթ հասարակարգերում բոլոր մակարդակների իշխանական կառույցներն ազատ և անկախ են գործարար խմբերի շահերի ազդեցությունից, իսկ անցումային երկրներում իշխանական կառույցները դառնում են առանձին խմբերի շահերի արտահայտիչ, մինչդեռ պարտավոր են պաշտպանել հասարակության շահերը: Արդյունքում առաջանում են լուրջ անհամամասնություններ ռեսուրսների բաշխման ոլորտում:

¹⁵ Стиллиц Дж., Эллерман Д., Макро и микроэкономические стратегии для России. www.rusref.am.ru

¹⁶ Տե՛ս Բուկույա Փ., Доверие, социальные добродетели и путь к процветанию. „Ермак“, 2004, էջ 40:

Այս կապակցությամբ որոշ հետազոտողներ կարծում են, որ երկրի տնտեսական զարգացման գործում առաջնահերթությունը պատկանում է ոչ թե ինստիտուտների արդյունավետությանը, այլ որակյալ մարդկային կապիտալին: Այսպես՝ Է. Գլեյզերը և հայտնի աշխատության համահեղինակները փորձում են ապացուցել, որ մարդկային կապիտալը տնտեսական աճի ապահովման ավելի կարևոր գործոն է, քան ինստիտուտները, իսկ ինստիտուտների կատարելագործումը տեղի է ունենում այն բանից հետո, երբ երկիրը հաղթահարում է աղքատությունը՝ շնորհիվ ճիշտ ընտրված տնտեսական քաղաքականության¹⁷: Տնտեսական աճի գործոնների ստանդարտ ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքները վկայում են, որ կրթական մակարդակը առավել մեծ չափով է ազդում տնտեսական աճի վրա, քան ինստիտուտները: Այս խնդիրն ուսումնասիրող հեղինակները երկրները դասակարգել են ըստ մարդկային կապիտալի կուտակման մակարդակի և քաղաքական ռեժիմների: Ըստ կուտակված մարդկային կապիտալի մակարդակի առանձնացվել է երկրների երեք խումբ՝ ցածր, միջին և բարձր, իսկ ըստ քաղաքական ռեժիմի՝ ինքնակալ, կայուն ժողովրդավարական երկրներ, ինչպես նաև երկու միջանկյալ խումբ՝ ոչ կատարյալ ինքնակալ և ժողովրդավար: Այս խմբերի համադրումը ցույց է տալիս, որ դեմոկրատական երկրներում բարձր է մարդկային կապիտալի որակը, իսկ գրեթե բոլոր ինքնակալական երկրներում՝ ցածր: Ստացված արդյունքները մեկնաբանելիս հեղինակները հիմնվում են ամերիկացի հայտնի քաղաքագետ Ս. Լիպսեթի «Քաղաքական մարդ» աշխատության վրա, որտեղ նշվում է, որ կրթությունից ստացվող հիմնական էֆեկտը կրում է ոչ այնքան տեխնոլոգիական, որքան քաղաքական բնույթ: Կրթության դրական արտաքին դրսևորումները նվազեցնում են բռնությունների մակարդակը հասարակության մեջ, կոնֆլիկտների լուծման ժամանակ դատարաններն ու օրենսդրական մարմինները գալիս են փոխարինելու բռնությանը¹⁸: Այսպիսով՝ հեղինակները եզրակացնում են, որ մարդկային ու սոցիալական կապիտալները հասարակության արտադրական հնարավորությունները կանխորոշող հիմնական գործոն են: Ինստիտուտները երկրորդական ազդեցություն են թողնում և կատարելագործվում են եկամուտների աճին զուգընթաց:

Կարծում ենք՝ նշված եզրահանգումներն ընդունելի են զարգացած երկրների դեպքում, որտեղ ինստիտուցիոնալ «խողովակները» արդյունավետ են, որովհետև մարդիկ իրապես մասնակցում են քաղաքական գործընթացներին և ինստիտուտների հետագա կատարելագործմանը: Անցումային տնտեսությամբ շատ երկրներում, այդ թվում՝ ՀՀ-ում, նախաանցումային ժամանակաշրջանում կուտակվել էր բավականին որակյալ մարդկային կապիտալ, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, անցումային շրջանում այդ կապիտալը որևէ դեր չխաղաց տնտեսական աճի ապահովման հարցում: Դրա պատճառն այն է, որ «ինստիտուցիոնալ վակուումի» պայմաններում մարդկային կապիտալը պարզապես ի վիճակի չէ կայացնելու ինստիտուտներ: Իրավիճակն էլ ավելի է խորանում անցումային շրջանում առաջացած «ինստիտուցիոնալ ծուղակների» առկայության պայմաններում, երբ այդ «ծուղակներում» հայտնված մարդիկ դուրս գալու միակ ելքը տեսնում են արտագաղթի

¹⁷ Տե՛ս Глейзер Э., Ла Порта Р., Лопес де-Силанес Ф., Шлейфер А., Являются ли институты причиной экономического роста?, „Эковест“, 2006, էջ 248-287:

¹⁸ Տե՛ս Lipset S., Political Man: The Social Basis of Modern Politics. N.Y.: Doubleday, 1960:

մեջ: Գլեյզերն իր աշխատության մեջ քննարկել է միայն զարգացած և Լատինական Ամերիկայի, Հարավային Աֆրիկայի, Ասիայի երկրների ինստիտուտների ու մարդկային կապիտալի փոխհարաբերության հարցերը, այդ իսկ պատճառով նրա հետևություններն այդքան էլ ընդունելի չեն անցումային տնտեսությամբ երկրների համար: Ղա, իհարկե, չի նշանակում, որ մարդկային և սոցիալական կապիտալները կարևոր չեն տնտեսական զարգացման առումով: Պարզապես յուրաքանչյուր երկիր ունի իր առանձնահատկությունները, զարգացման հետագիծը, և պատմական որոշակի պահի կարևորվում է այս կամ այն գործոնի դերն այդ երկրում: Անցումային երկրների համար, անկասկած, մարդկային կապիտալի դերը որոշիչ է, բայց դրա կիրառման արդյունավետության բարձրացման համար ինստիտուտների կատարելագործումն ուղղակի կենսական անհրաժեշտություն է այսօր:

ФИРУЗА МАИЛЯН

Доцент кафедры „Экономической теории” АГЭУ,
кандидат экономических наук

Сущность социального капитала и особенности его выражения в переходной экономике.- В статье рассматривается сущность социального капитала, уточнены функции социального капитала и дана авторская классификация его видов. Представлены также современные теории социального капитала, и в контексте сравнительного анализа выявлены преимущества и недостатки данных теорий. Особое внимание уделено роли социального капитала в странах с переходной экономикой, в частности его роли в процессе реализации человеческого капитала. Проанализированы особенности выражения социального капитала на микро, мезо и макроуровнях и выявлено его влияние на уровень развития экономики.

FIRUZA MAYILYAN

Associate Professor at the Chair of
„Theory of Economics” at ASUE,
PhD in Economics

The Essence of Social Capital and Peculiarities of Its Expression in the Transition Economy.- This paper presents a comparative analysis of the key concepts of social capital and the author's approach to this category. The essence of interaction of institutions of human and social capital is disclosed. Particular attention is paid to the disclosure of the role of social capital in the process of formation and realization of human capital. The peculiarities of social capital in countries with economies in transition are analyzed. The negative effects of external social capital in terms of "institutional vacuum" are revealed.

